

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01.

Aytəkin Rəşid qızı Gülməmmədova

Bakı şəhəri Sabunçu rayonu 69 nömrəli məktəbin coğrafiya müəllimi

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ XƏRİTƏ VƏ QLOBUSUN ƏHƏMİYYƏTİ

Aйтекин Рашид гызы Гульмамедова

учитель географии в школе № 69 Сабунчинского района

ВАЖНОСТЬ ГЛОБУСА И КАРТЫ В ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ

Aytekin Rashid Gulmammadova

geography teacher at school number 69 of the Sabunchu district

THE IMPORTANCE OF MAPS AND GLOBE IN THE TEACHING OF GEOGRAPHY

Xülasə: Şagirdlər coğrafiyanı öyrənmə prosesində təbiətin əsas komponentlərinin və bütünlükdə təbii komplekslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərk edirlər. Yalnız coğrafiya fənni şagirdləri planetin relyefi və onun əmələ gəlməsi tarixi ilə tanış edir. Dünya okeanı, daxili sular, Yer kürəsinin müxtəlif iqlimləri və təbii zonaları haqqında bilikləri aşkara çıxarır. Yalnız coğrafiya fənni şagirdlərin kartoqrafiya və topoqrafiya hazırlıqlarını təmin edir. Şagirdlərin məktəbdə aldığı coğrafi biliklər onun gələcək həyatında lazımlı bacarıqlara çevrilir.

Açar sözlər: *xəritə, qlobus, coğrafiya, plan, şagird, təfəkkür, kartoqrafiya, topoqrafiya, relyef.*

Резюме: Учащиеся, изучающие географию, понимают закономерности развития основных компонентов природы и природных комплексов в целом, а также рельеф планеты и ее происхождение. Данный предмет дает знания о мировых океанах, внутренних водах, различном климате и природных зонах на Земле. География обеспечивает только картографическую и топографическую подготовку учащихся. Географические знания, которые ученики получают в школе, становятся необходимым навыком в их будущей жизни.

Ключевые слова: *карта, глобус, география, план, ученик, мышление, картография, топография, рельеф.*

Summary: Students in the study of geography understand the regularities of the development of the main components of nature and of the natural complexes as a whole. Only students of geography study the planet's relief and its origin. It reveals knowledge about the world's oceans, inland waters, various climates and natural zones on Earth. Geography only provides cartographic and topographic preparations for students. The geographical knowledge that students receive at school becomes a necessary skill in their future lives.

Keywords: *map, globe, geography, plan, student, thinking, cartography, topography, relief.*

Xəritə haqqında ən maraqlı kitablardan birinin müəllifi hollandiyalı Q. Zondervan yazır: “Bütün coğrafiya vasitələri içərisində, şübhəsiz xəritə birinci yer tutur. Əgər şagird xəritə oxumağı öyrənmişsə, onun üçün xəritə sözdən də aydın olur. Yaxşı xəritələr yaxşı coğrafiya dərslərindən daha əhəmiyyətlidir.”

Coğrafi xəritələrin əsas və ən qiymətli xassəsi onun əyaniliyindən ibarətdir, bunun sa-

yəsində xəritədə toplanmış məlumat gözümüzə qavranılır.

Şagird coğrafi bilikləri xəritə vasitəsi ilə almağı öyrənməlidir. Lakin tək xəritəni bilmək hələ məqsəd deyildir. Xəritəni ayrılıqda deyil, coğrafiyanı xəritənin köməyi ilə öyrənməlidir. Məşhur ingilis metodisti Cems Ferqrif haqlı olaraq belə bir fikir söyləmişdir ki, “xəritədən istifadə etmək” coğrafiya tədrisində ən böyük

nöqşanlardan biridir. Şagird coğrafiyanı təkcə xəritə vasitəsilə öyrənsə, dağları çox kiçik və sadə formada, çayları dərəsiz, dənizləri mütləq göy rəngdə, şimalı yuxarıda, cənubu aşağıda, yer üzündəki obyektləri sadəcə yan-yanı düzölmüş halda təsəvvür edər. Şagird bunların bir-birinə qarşılıqlı təsirini coğrafiya dərslərində öyrənir.

Xəritəni bilmək – xəritə üzərindəki nişan və işarələrin yerini və adlarını əzbərləməkdən ibarət deyildir. Xəritəni oxuya bilmək, qəbul olunmuş şərti işarələrdən istifadə edərək məhəlli kağız üzərində canlandırma bilmək bacarığını əldə etmək deməkdir.

Şagirdləri xəritə ilə tanış etmək, plan ilə əsl xəritə arasındakı fərqləri izah etməklə başlanılmalıdır. Kağız üzərində çəkilmiş obyektin yer üzərindəki cismə tamamilə müvafiq olan cizgisi plan adlanır. Planda Yer səthinin qabarıqlığı nəzərə alınmır. Ona görə də planda kiçik sahələr göstərilir. Müəllimin köməkliliyi ilə şagirdlərə onlara tanış olan ərazilərin, məsələn, sinfin, məktəb həyətinin planını çəkmək daha asan olur. Burada əsas məqsəd şagirdlərə kiçik miqyaslı xəritələr ilə planın fərqi anlatmaqdan ibarətdir.

Yer səthinin qabarıqlığı xəritələrdə meridian və paralellərin kəsişməsindən ibarət olan dərəcə toru vasitəsilə göstərilir. Dərəcə toru hər hansı bir xəritə üçün əsas şərtidir. Şagird hər hansı xəritəni düz xətt kimi deyil, qabarıq səth kimi təsəvvür etməlidir. Coğrafiya müəllimi yeri gəldikcə bunu şagirdlərə xatırlatmalıdır. Məsələn, dərslərində yarımkürələr xəritəsindən istifadə edərkən, bu yarımkürələri böyük bir qlobusun iki yarısı kimi təsəvvür etmələrini şagirdə aşılamalıdır.

Şagird öyrəndiyi hər hansı bir materik haqqında xəritəyə baxmaqla, onun coğrafi mövqeyi və təbiəti haqqında müəyyən mülahizələr söyləməyi bacarmalıdır. Məsələn, Avstraliya materikini öyrənərkən, şagird xəritəyə baxmaqla, onun haqqında aşağıdakı fikirləri söyləməyi bacarmalıdır: Avstraliya Yer kürəsinin 6 materikindən ən kiçiyi, ən quraq və ən az məskunlaşmış ərazisidir. Materik bütünlükdə Cənub yarımkürəsində, isti və subtropik qurşaqlarda yerləşir. Avstraliyanın sahil xətti az parçalanmışdır. Materikin sahillərində ekvator dənizləri üçün səciyyəvi olan mərcan rifləri bol olduğundan, onun sahillərinə yanaşmaq çətinlik təşkil edir.

Dünyada ən uzun Böyük Sədd rivi materikin şimal-şərq sahilləri boyunca uzanır. Böyük Avstraliya və Karpentariya körfəzləri də bu materikdə yerləşir. Tasmaniya adasını materikdən Bass boğazı ayırır. Avstraliya relyefinə görə ən sadə materikdir. Çünki burada düzənliklər üstünlük təşkil edir və s.

Xəritənin məzmununu təhlil etmək və oxumaq üçün şagirdlərə maraqlı olan ən sadə metod “xəritə üzərində səyahət” metodudur. Gəmi, dəmir yolu, avtomobil və təyyarə ilə, habelə piyada və ya dəvə karvanı ilə edilən bu xəyali səyahətlər dərslərini canlandırır. Əlbəttə bütün coğrafiya dərslərini səyahət yolu ilə aparmaq olmaz. Ümumiləşdirici dərslərdə, və ya müəyyən bir materik haqqında öyrənilən bilikləri möhkəmləndirmək üçün, bu materikin təbiətinə yeni bir nöqteyi-nəzərlə yanaşmağı şagirdlərə anlatmaq üçün bu metod əlverişlidir. Məsələn, Avropa materikinə coğrafiyasını öyrəndikdən sonra, şagirdlərə xəritə üzərində Avropanın sahil boyunca Murmanskdan Odessaya “səyahət etməyi” təklif etmək olar. “Səyahət” boyu hansı dəniz və boğazlardan, ada və yarımadalardan keçmək lazım gəldiyini, ilin hansı vaxtında yola düşməyin yaxşı olduğunu, yolda nə kimi çətinliklərlə hesablaşmaq lazım gəldiyini, hansı xalqlara rast gələcəklərini, nə kimi bitki landşaftları ilə tanış olmağın mümkün olacağını şagirdlər qeyd etməlidirlər. Belə dərsləri qruplarda işləmək daha səmərəli olar. Bu zaman məsələn, birinci qrupa gəmi ilə, ikinci qrupa quru yolla üçüncü qrupa şimaldan cənuba və s. doğru səyahət etməyi tapşırmaq mümkündür.

Qlobus coğrafiyanın tədrisində ən lazımlı vəsaitlərdən biridir. Təəssüf ki, məktəblərimizdə qlobusdan tam mənasında istifadə edilmir. Bu vəsait ibtidai siniflərdən başlayıb, məktəbi bitirənə kimi şagirdlərə müəyyən coğrafi məlumatlar verir. Qlobus elə xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunlar coğrafiya xəritəsində yoxdur. Çünki xəritələr bütün Yer planetinin kürə şəklində olan səthini üfüqi səth üzərində göstərir.

Qlobusun miqyası bütün nöqtələrdə və istiqamətlərdə bir böyüklükdə, yəni sabit olur. Qlobus üzərindəki hər hansı bir xəttin qövs şəkilli kəsiyini ölçüb, alınan ədədi, qlobusun miqyasının məxrəcinə vursaq, həmin xəttin Yer üzərindəki həqiqi uzunluğunu alırıq. Qlobusun istənilən yerində belə ölçü aparmaq olar. Bərabər

miqyaslılıq adlanan bu xüsusiyyətə heç bir xəritə malik deyil. Qlobus üzərində təsvir edilmiş ərazilərin sahil xətləri, bu sahələrin Yer səthi üzərindəki sahil xətlərinə tamamilə uyğundur.

İlin müxtəlif fəsilərində Yer kürəsinin Günəşə nisbətən vəziyyətini şagirdlərə əyani sürətdə yalnız qlobus vasitəsilə göstərmək mümkündür. Fəsillərin necə əmələ gəlməsini göstərmək üçün dörd qlobus lazımdır. Onları işıq (Günəş) ətrafında ilin fəsillərinə müvafiq olaraq dörd vəziyyətdə qoymaqla dərsi əyani sürətdə keçmək olur. Burada diqqət yetirmək lazımdır ki, işığın mənbəyi və qlobusların mərkəzi bir müstəvi üzərində olsun. Əks halda günəş şüalarının meyli düz düşməz, qlobusun işıq düşən tərəfini işıq düşməyən tərəfindən yaxşı ayırmaq olmaz. Dörd qlobus olmadıqda, qlobusu sanki orbita üzrə hərəkət etdirən kimi, işıq mənbəyi ətrafında qlobus oxunun meylini həmişə şimal istiqamətində saxlamaqla gəzdirmək və dörd əsas nöqtədə (fəsillərdə) dayanıb şüaların öz meylini dəyişmələrini və gün uzunluğunu izah etmək lazımdır.

Qlobus Yer in öz oxu ətrafında fırlanmasını izah etmək üçün də vacibdir. Bunun üçün oxu mail olan qlobus daha yaxşıdır. Yer in öz oxu ətrafında fırlanmasını göstərəkən şagirdlərin nəzər diqqətlərinə çatdırmaq lazımdır ki, hər hansı nöqtə ekvator dan uzaqlaşdıqca yavaş hərəkət edir, çünki Yer həmin vaxt ərzində daha qısa məsafə qət edir.

Yer in hərəkətini telluri adlanan daha mürəkkəb cihazdan istifadə etməklə də tədris etmək olar. Telluri – Yer in öz oxu, eyni zamanda da Günəş ətrafında hərəkət etməsini əyani sürətdə göstərən xüsusi bir cihazdır. Ayın Yer ətrafında fırlanması da bu cihazla göstərilir.

Materik və okeanların fiziki coğrafiya kursunu keçdikdə də qlobusdan tez-tez istifadə etmək lazım gəlir. Okeanların və qitələrin həqiqi şəklini və böyüklüyünü yalnız qlobusda göstərmək mümkün olur. Qlobusda su və materik yarımkürələri bir-birindən asan ayrılır. Buna görə də qitə və okeanların mövqeyi və sahələri haqqında ilk təəssüratı şagirdlər qlobusdan alsalar daha məqsədə uyğun olar.

Qlobus dərəcə torunu, en və uzunluq dairələrini izah etmək üçün də əvəz olunmaz bir vəsaitdir.

Coğrafiya fənnin tədrisində şagirdlərin kontur xəritəni işləmələri də əhəmiyyət kəsb edir. Kontur xəritələr məktəbdə coğrafiyanın tədrisində geniş tətbiq olunmalıdır. Şagirdlər kontur xəritələrə öyrənilən obyektlərin təsvirini çəkir ki, bu da xəritənin və öyrənilən tədris materialının yadda saxlanılmasına səbəb olur. Artıq şagird III sinifdə “Həyat bilgisi” dərslərində öyrənir ki, fiziki xəritələrdə sular göy, buzlaq ərazilər ağ, dağlıq ərazilər qəhvəyi, yüksəkliklər sarı, düzənliklər yaşıl rənglərlə göstərilir. Bir dövlətin ərazisini digər dövlətdən fərqləndirmək üçün qırmızı xətlərdən istifadə olunur. Deməli şagird kontur xəritəni işləyərkən rənglərin düzgünlüyünə fikir verməlidir. Müəllim bacarıqla rəhbərlik edə bilsə, kontur xəritə ilə işləmək şagirdin sevimli məşğələsinə çevrilə bilər. İlk növbədə elə etmək lazımdır ki, şagird kontur xəritədə sinifdə, müstəqil işləsin. Müstəqil işlər pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən ona görə çox qiymətlidir ki, şagirdlər müstəqil fəal işə alışaraq, bir sıra əməli vərdiş və bacarıq əldə edir. Müstəqil işlər şagirdlərin bu və ya digər məsələni nə dərəcə də mənimsədiklərini üzə çıxarmağa kömək edir.

Problemin aktuallığı. Xəritəni oxumağı bacarmaq, yəni xəritənin köməyi ilə coğrafi prosesləri və hadisələri öyrənilən dərk edə bilmək çox da asan iş deyildir. Bu bacarıq əvvəlcədən minimum coğrafi biliyə malik olmağı tələb edir və müntəzəm sürətdə çalışmaq nəticəsində, tədricən əldə edilir.

Problemin elmi yeniliyi. Xəritə mühüm dərəcədə şagirdin ölkə haqqında biliklərinin bilavasitə mənbəyini təşkil edir. Xəritə şagirdin oxuduğu və eşitdiyi hadisələri Yer səthinin müəyyən nöqtələri ilə təkcə əlaqələndirmir, o şagirdi maraqlandıran ərazi haqqında yeni məlumatlar da verir. Xəritə yalnız müəyyən faktları göstərməklə qalmır, bir çox şeyləri izah edir, hətta “nə?”, “harada?” və “nə üçün?” suallarına da cavab verir. Eyni ərazinin geoloji, torpaq, iqlim, əhali xəritələrini bir-biri ilə müqayisə etməklə hadisələr arasındakı səbəbli əlaqələri izah etmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Xəritə geniş sürətdə istifadə edilən bir vəsaitdir. Xəritə inzibati işçilər, statistiklər, iqtisadiyyatçılar, hətta tibb işçiləri və başqa sənət sahibləri üçün də zəruridir. Bu günün hər hansı bir sənət sahibi, dünyanın şagirdidir. Şagirdlərə xəritədən istifadə etmək bacarığını aşımaq məktəbin vəzifəsidir və əlbəttə ki, bu işin ən əsas, ən məsul hissəsi coğrafiya fənn müəllimlərinin öhdəsinə düşür

Ədəbiyyat:

- 1 Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu.
2. Veysova Z.. Fəal/İnteraktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondunun dəstəyi ilə. Bakı, 2007
3. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1978.
4. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). Bakı, 2013.
5. Əlizadə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004
6. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu) Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə)

E-mail: aytekin69@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok* **A. Bəkirova**
ped.ü.fəls.dok **Ə. Gərayev**

Redaksiyaya daxil olub: 17.09.2019.